

Vytautas KARDELIS

Vilniaus universitetas

DĖL ŠIAURĖS RYTŲ VILNIŠKIŲ DIFERENCIACIJOS

§ 1. Pastaruoju metu ėmus labiau domėtis rytų aukštaičiais vilniškiais, vis aktualnis tampa ir šios patarmės šnektų klausimas. Bene nuosekliausias vilniškių diferenciacijai skirtas nūdienos tyrimas yra J. Urbanavičienės straipsnis, kur faktografinė medžiaga mėginama įtvirtinti tradicinę tezę apie itin didelį „tarminį susiskaidymą“, arba „tarminę diferenciaciją“ (žr. U r b a n a v i č i e n ė 2000, 123–136).

Dėl kiek kitokio požiūrio į vilniškių diferenciaciją (galima išžiūrėti ne tik skirtumų, bet ir bendrumų) jau buvo pasakyta keletas pastabų (žr. K a r d e l i s 2003, 79–81), o šiame straipsnyje visa tai bus mėginama aptarti plačiau. Bus kalbama ne apie visą vilniškių patarmę, bet apie šiaurinę jos dalį; jai įvardyti vartojamas *šiaurės rytų vilniškių* terminas¹.

Dialektologijos apyvartoje *šnektos* terminas dažnai vartojamas ne tik kalbine, bet ir geografinė reikšme: kartais net ir menkai ar beveik visiškai nesiskiriantys plotai vadinami šnektomis, prie *šnektos* prisegant kokio didesnio kaimo ar gyvenvietės pavadinimą. Tokį geografinį *šnektos* termino vartojimą lemia dialektologinio aprašo tipas, medžiaga, tradicija ir pan. Kas kita, kai nurodomos tikslios šnektos ribos, paremtos kalbiniais kriterijais. Tačiau ir kalbiniai kriterijai ne visada vienodai taikomi šnektoms skirti. Kitaip tariant, tie kriterijai patys nėra vienodi. Apskritai šnektų skirtumams parodyti gali būti taikomi dvejopi kriterijai: fonetiniai ir fonologiniai. Dialektologijos literatūroje vien fonetiniai klasifikacijos kriterijai ir dabar neretai taikomi. Tai, žinoma, nėra smerktina, tačiau turėtų būti aiškiai pasakyta, kuo remiantis skiriamos ir grupuojamos šnektos; juk galima sutarti, kad šnektai išskirti pakanka ir kokios vienos fonetinės ypatybės. Todėl vartojant pasakymus „tarminis susiskaidymas“, „tarminė diferenciacija“, „šnektų diferenciacija“, „šnektų gausa“ reikėtų aiškiai pasakyti, ar čia turimi omeny pavieniai f o n e t i n i a i skirtumai, ar reikia suprasti, jog kiekviena šneкта nuo kitų skiriasi koku nors aiškiu s i s t e m i n i u požymiu. Iš svarbiausių principų, kuriais grindžiama dabartinė lietuvių kalbos tarmių klasifikacija nusakymo: vadovautis „ne izoliuotais faktais, o tam tikrais tarmių fonetinių (iš dalies ir gramatinių) sistemų bendrumais ir skirtumais“, klasifikaciją grįsti

¹ Šiaurės rytų vilniškių ploto apytikrės geografinės ribos yra Ignalinos rajonas ir šiaurinė Švenčionių rajono dalis.

„vokalizmo ir kirčiavimo (kirčio ir priegaidžių) bendrumais ir skirtumais“ (Girdenis, Zinkevičius 1966, 139–142) išplauktų, kad svarbieji klasifikacijos kriterijai turėtų būti fonologiniai.

Remiantis šiais principais galima teigti, kad tiriant šnektų diferenciacijos klausimą taip pat svarbiausi yra ne formalūs ir paskiri (ne vien fonetiniai, tiksliau – atomistiniai), bet sisteminiai (fonologiniai) skirtumai ir panašumai². Laikantis fonologinio principo šnektą galima apibrėžti kaip dialektologinį vieneta, kuris nuo kitų skiriasi bent vienu aiškiu fonologiniu požymiu.

Šiame rašinyje, kuris nepretenduoja į išsamią fonologinę analizę, bus mėginama pažiūrėti, kokie šiaurės rytų vilniškių ploto skiriamieji požymiai galėtų būti sisteminiai ir svarbiausi. Kol plotas išsamiai neiširtas monografiniu metodu, tiksliai nenustatytos izofonų ribos, geriau vartoti ne *šnektos*, bet *ploto* (visa šiaurės rytų vilniškių teritorija) ir *arealo* (mažesnis vienetas, kuriam būdinga tam tikra ypatybė) terminus. Šios pastabos yra tik tam tikros gairės išsamesniam tyrimui, o išvados savo ruožtu formuluojamos kaip darbinės hipotezės.

Analizei pasirinktas bene patogiausias tokiam atvejui būdas – apžvelgti visų pakilimų balsius ir jų tarpusavio sąsajas, sudaryti vokalizmo schemas.

§ 2. Aukštutinio pakilimo balsiai *i, u*. Jiems būdingos tik kiekybinės opozicijos, galimos ir kirčiuotoje, ir nekirčiuotoje pozicijoje. Aukštutinio pakilimo kirčiuotų balsių distribucija ir kiekybiniai santykiai šiaurės rytų vilniškių plotą dalija į du arealus (plg. dar Kardelis 2003, 81–85). Pirmajame areale kirčiuoti balsiai *i, u* gali būti trejų opozicijų kiekybės: ilgieji, pusilgiai ir trumpieji. Nesileidžiant į išsamesnę distribucijos analizę, galima teigti, kad patys nežymėčiausi šioje trinarėje opozicijoje yra pusilgiai balsiai, jų distribucija laisviausia. Ilgieji balsiai vartojami tik kirčiuotuose negaliniuose ir kai kuriuose galiniuose skiemenyse. Trumpieji balsiai kirčiuoti gali būti tik žodžio gale, vienskiemeniuose žodžiuose (pvz.: *ví·ras, gí·vas, dú·mai, krú·mas; ví·sas, šl·te, gí·mus, sú·vis, ú·bagus, sú·va; maži, aštuoni, visi, ragù, tadù, ketvirtù; kàs, nèš, brìs, bùs*), o ne žodžio gale tik tam tikrose morfologiškai žymėtose formose: a) liepiamosios nuosakos antrojo asmens, pvz.: *suriš* „surišk“; b) tariamosios nuosakos, pvz.: *likce* „likčiau“, *lùpce* „lùpčiau“; c) veikiamosios rūšies būtojo k. laiko vyr. g. dalyvių, pvz.: *rišus* „rišias“, *lùpsus* „lùpsias“.

Šią trinarę kiekybinę opoziciją galima užrašyti taip: *kirčiuotas ilgasis : kirčiuotas pusilgis : kirčiuotas trumpasis*. Kirčiuoti trumpieji balsiai turi papildomą požymį *+morfologiškai žymėtas*.

§ 3. Antrajame areale aukštutinio pakilimo kirčiuotų balsių distribucija kiek kitokia. Ilgųjų balsių padėtis yra tokia pati kaip ir pirmajame (taip pat *ví·ras, gí·vas, dú·mai,*

² Sisteminiai panašumai ir skirtumai galėtų būti fonologinių panašumų ir skirtumų sinonimas, tų panašumų ir skirtumų, kurie lemia ne atskirus fonetinius, bet fonologinių sistemų skirtumus.

krú·mas), tačiau trumpųjų balsių distribucija čia yra platesnė. Kaip ir pirmajame areale, šie balsiai būna žodžio gale, vienskiemeniuose žodžiuose ir jau minėtose morfologiškai žymėtose formose. Bet didžiausias skirtumas matyti negaliniuose kirčiuotuose skiemenyse. Čia trumpieji balsiai pasitaiko tose pačiose pozicijose, kur pirmajame areale būna pusilgiai balsiai *i*., *u*., kitaip tariant, trumpieji balsiai praranda požymį +*morfologiškai žymėtas*. Pvz.: *mìrė.*, *gìmė.*, *pùsė.*, *žėbrùjə.m*, bet *dì.dele.*, *vì.sə. bú.và.*, *pù.sė.*, *lietù.vu*. ir pan. Svarbiausia, kad trumpieji balsiai negaliniuose skiemenyse vartojami pramaišiu su pusilgiais ir šiame areale nėra nei tikros trinarės *kirčiuotas ilgasis : kirčiuotas pusilgis : kirčiuotas trumpasis*, nei tikros dvinarės *kirčiuotas ilgasis : kirčiuotas trumpasis* opozicijos. Nustatyti kokius nors trumpųjų ir pusilgių balsių pasiskirstymo toje pačioje pozicijoje dėsningumus vargu ar įmanoma, ta kaita, regis, visiškai nepriklauso nei nuo fonetinės, nei nuo morfologinės pozicijos, taigi yra laisva ir nemotyvuota³.

Šiam arealui būdinga kiekybinė opozicija *kirčiuotas ilgasis : kirčiuotas neilgasis* [*pusilgis / trumpasis*], kurios antrasis narys turi du maždaug lygiaverčius ir nuo pozicijos nepriklausomus narius⁴.

§ 4. Nusakyti abiejų arealų ribas kol kas galima tik apytiksliai, čia dar reikėtų išsamesnio tyrimo. Kol kas galima pasakyti, kad antrasis („mišrusis“) arealas plyti trikampyje, į kurį patenka Tverėčiaus, Dysnos, Vosiūnų, Adučiškio ir Mielagėnų apylinkės⁵. Kitame šiaurės rytų vilniškių plote yra aiški trinarė opozicija.

Nekirčiuotoje pozicijoje kiekybinių skirtumų nėra ir visame plote balsiai *i*, *u* sudaro dvinarę opoziciją *pusilgis : trumpasis*⁶.

Taigi aukštutinio pakilimo balsių distribucija šiaurės rytų vilniškius dalija į du arealus pagal požymį: ±*morfologiškai žymėti kirčiuoti trumpieji i, u*.

§ 5. **Kintamojo pakilimo balsiai.** Kintamojo pakilimo balsius *ie*, *uo* turi visas šiaurės rytų vilniškių plotas. Jie galimi ir kirčiuotoje, ir nekirčiuotoje pozicijoje. Balsis *ie* nekirčiuotoje pozicijoje pagal lietuvių kalbos tarmių klasifikaciją yra bene svarbiausias vilniškių skiriamasis požymis. Visame kalbamame plote šioje pozicijoje

³ Fonologiškai žiūrint, trumpieji ir pusilgiai balsiai čia funkcionuoja kaip fakultatyviniai variantai, todėl fonologiniame apraše šiuos balsius greičiausiai tektų traktuoti ne kaip pozicinius variantus (alofonus), bet kaip fakultatyvinius variantus – akivaizdu, kad jie laisvai kaitaliojasi toje pačioje pozicijoje.

⁴ Tradiciškai kalbant, pirmajame areale kirčiuotoje pozicijoje iki pusilgių ilginami etimologiniai trumpieji *i*, *u*, antrajame areale trumpieji balsiai kartais nepailginami, kartais ilgėja iki pusilgių.

⁵ Neilginimo intensyvumas silpnėja einant į vakarus link Mielagėnų; šiose apylinkėse jis, atrodo, kiek menkesnis.

⁶ Galima dar pridurti, kad antrajame areale nekirčiuoto galūninio *i* distribucija yra kiek siauresnė: vardažodžių ir veikiamosios rūšies dalyvių vns. vardininko galūnė čia gali būti *-is* (I areale *-is*), pvz.: *bró·lis*, *išė·jis* (I arealo *bró·lis*, *išė·jis*).

tartum nėra jokių svyravimų. Kirčiuotoje pozicijoje, kaip sakytą, visas plotas taip pat turi balsius *ie, uo*, tačiau jų distribucija nėra vienoda. Svarbiausias distribucijos skirtumas tas, kad viename areale balsis *ie* ir kirčiuotas, ir nekirčiuotas galimas po priebalsių *č, d, g, k, š, t, ž*, o kitame areale šioje pozicijoje *ie* nepasitaiko. Pvz., *nierà, tievas, pastà.tie, pavardiè, ažma.kieja.m, aciplé·šiem, palú·šiej, ažiè, suma·žiè, díestie, varškiès, čièsas, tievé.lei, aci·nešiem, suvá.lgiem* ir *vè.že., atplé·šę., išpir·kinó·já.*⁷, *pà.vardə.s, už·mà.na. tó·va. išteké·jus, ké·la., pašá.udə., pasá.ke., pavardž., pastà.tə., atà.lə.kę.* ir pan.

Arealas, turintis požymį *+ie / d, g, k, t, ž-*, yra kiek didesnis, jis apima visą pietvakarinę ploto dalį: ši ypatybė būdinga Mielagėnų, Ceikinių, Palūšės, Reškutėnų, Kretuonų, Vidiškių, Daugėliškio, iš dalies – Kačergiškės, Šiulėnų arealui. Kita dalis: Vosiūnų, Dysnos, Tverečiaus, Rimšės, Dūkšto, Kazitiškio, Mažėnų arealas šios ypatybės neturi.

Kintamojo pakilimo balsių distribucija šiaurės rytų vilniškių plotą taip pat dalija į du arealus pagal požymį: $\pm ie / \check{c}, d, g, k, \check{s}, t, \check{z}$ –.

§ 6. Vidutinio ir žemutinio pakilimo balsiai. Labiausiai šiaurės rytų vilniškių plote įvairuoja vidutinio ir žemutinio pakilimo balsiai. Situacija čia sudėtingesnė ir dėl kokybinės balsių manifestacijos, ir dėl vidutinio bei žemutinio pakilimo balsių santykio. Dėl jų ryšio netinka atskirai kalbėti apie vidutinio ir žemutinio pakilimo balsius. Žiūrint į šių balsių distribuciją visame plote, matyti ir bendrumų, ir skirtumų.

Pirmasis ir neginčijamas viso ploto bendrumas yra kirčiuoti žemutinio pakilimo balsiai *e, a*. Jie visur yra pusilgiai, net ir tame areale, kur kaitaliojasi kirčiuoti trumpieji ir pusilgiai balsiai (Tverečiaus–Dysnos–Vosiūnų–Mielagėnų). Kitaip tariant, kirčiuoti žemutinio pakilimo balsiai *é, á* yra visiškai vienodos kiekybės ir kokybės visame plote. Pvz.: *ká.sa, stá.tu., má.žu., né.ša, ké.palu., té.pa* ir pan. visame plote bus tariami vienodai. Galima tik pridurti, kad kirčiuoti *e, a* gali būti ir trumpi, tačiau jų distribucija iš esmės sutampa su balsių *i, u* distribucija: trumpieji kirčiuoti *e, a* yra tose pačiose pozicijose – žodžio gale, vienskiemeniuose žodžiuose ir anksčiau minėtose morfologiškai ribotose formose.

Kirčiuotų ilgųjų žemutinio ir vidutinio pakilimo balsių distribucija šiaurės rytų vilniškių plote yra dvejopa: viename areale nėra žemutinio pakilimo, o kitame – vidutinio pakilimo balsių, t. y. vienur yra balsiai *a·, e·*, kitur – *e·, o·*⁸. Vokalizmo schema atrodytų taip⁹:

⁷ Balsis po neminkštų priebalsių *d, n, t* yra kiek kitokios kokybės nei po *l, r, s*. Kad abu atvejai skirtųsi, pasirinktas ženklas *ə*, nors čia reiktų atskiro ženklo neminkštiesiems priebalsiams žymėti.

⁸ Čia transkripcija *e·* ir *o·* vartojama apibendrintai, dėl variantų žr. toliau.

⁹ Kvadratas schemeje reiškia sistemos spraga.

I arealas		II arealas	
<i>i</i>	<i>u</i>	<i>i</i>	<i>u</i>
<i>ie</i>	<i>uo</i>	<i>ie</i>	<i>uo</i>
<i>e</i>	<i>ɔ</i>	□	□
□	□	<i>e</i>	<i>a</i>

Antrasis arealas, turintis kirčiuotoje pozicijoje *e*, *a*, telkiasi apie Mielagėnus (labai apytikriai galima sakyti, kad maždaug sutampa su parapijos ribomis) ir Adučiškyje. Kitoje ploto dalyje yra siauresni ir labializuoti balsiai *e*, *ɔ*, t. y. jau vidutinio pakilimo variantai.

Tačiau situacija nėra tokia schemiška. Remiantis turima medžiaga galima teigti, kad kirčiuotos pozicijos reprezentantai įvairuoja visame plote – abiejuose arealuose. Antrojo (Mielagėnų) arealo norma yra nesiauri ir nelabializuoti žemutinio pakilimo garsai, t. y. *e*, *a*, tačiau ir čia yra tam tikro svyravimo ir polinkio siaurinti *e* link *e*, o *a* labializuoti link *ã* ar net *ɔ*. Plg.: *žmãnis, šãni* (Jociūnai); *sutvėra., brólu., isigalvój.* (Bernotai).

Tuo tarpu pirmajame areale norma yra siauresni ir labializuoti garsai, t. y. *e*, *ɔ*. Tačiau ir čia kirčiuotų balsių siaurumo ir labializacijos laipsnis įvairuoja net tik skirtingose ploto vietose, bet kartais net to paties informanto kalboje. Greta pagrindinių šios pozicijos reprezentantų *e*, *ɔ* beveik visame plote pasitaiko variantas *ã* ar visiškai atviri (nesiauri ir nelabializuoti) *e* ir *a*, plg.: *bėga, pésce, stãga*. (Strigailiškis); *ti_ãžeras lá·bi bú.va., brá·li.s i_drãũdie. kat_nevažũt, kap_rã·zas, bú·dava. dá.rba. bá·ba.m* (Ceikiniai); *mė·našus, nuvé·, rã·zu žinaũ kxi_ušie. graũzmas, lietũs strãšnas* (Lepšiai, Ceikinių par.); *tai_va_žmãge* (Žydėliai, Palūšės par.); *bėga, sukalbėt, padavinieji pé·dus* (Kančioginas)¹⁰.

Apibendrintai galima sakyti, kad vidutinio ir žemutinio pakilimo kirčiuoti ilgieji balsiai šiaurės vilniškių plotą pagal požymį ± *e*, *ɔ*, *e*, *a* skiria į du arealus.

§ 7. Daugiausiai įvairovės yra nekirčiuotoje pozicijoje. Jokių keblumų nekelia tik trumpieji balsiai, kur, kaip anksčiau minėta, nėra jokio kokybinio svyravimo visame plote. Tačiau nekirčiuotos pozicijos netrumpųjų balsių distribucija įvairuoja.

Galima priminti, kad kirčiuotuose ir nekirčiuotuose alomorfuose vyksta tam tikra sinchroninė kaita. Tame areale, kur kirčiuotoje pozicijoje yra nesiauras *e* ir nelabializuotas *a*, tarp kirčiuotos ir nekirčiuotos pozicijos vyksta kiekybinė kaita: *e* → *e.*, *a* → *a.*, pvz.: *brá·li.* → *bra.lũ.ku., pã·nas* → *pa.navá·ja*. Areale, kur kirčiuotoje pozicijoje esti siauresnis *e* ir labializuotas *ã* ar *ɔ*, tarp kirčiuotos ir nekirčiuotos pozicijos vyksta mišri (kokybinė ir kiekybinė) kaita: *e* → *e.*, *ɔ* → *a.*, pvz.: *bró·li.*

¹⁰ Plg. V. Markevičiaus pastebėjimus (Markevičius 2003, 226).

(*brã·li.*) → *bra.lũ.ku.*, *põ·nas* (*pã·nas*) → *pa.navó·ja*. Kitais atvejais, kur nėra kaitaliojančios alomorfų, abiejuose arealuose nekirčiuotoje pozicijoje tiek priešskirtiniuose, tiek pokirtiniuose skiemenyse būna pusilgiai *e.*, *a.* balsiai.

Tačiau reikia pasakyti, kad nekirčiuotoje pozicijoje balsiai *e.* ir *a.* nėra vieninteliai variantai. Ten pat, kur būna pusilgiai *e.*, *a.*, pasitaiko ir siauresnis *ę.*, ir labializuotas *ã.* arba *ɔ.*, kurie, sprendžiant iš klausos, yra mažiau įtempti ir trumpesni už kirčiuotus *ę̇.*, *ã̇.*, *ɔ̇.*. Kitaip tariant, toje pačioje pozicijoje *e.* gali kaitaliotis su siauresniu *ę.*, o užpakalinės eilės balsis gali turėti net tris skirtingos labializacijos variantus: *a.*, *ã.* ir *ɔ.*. Nesunku pastebėti, kad nekirčiuotos pozicijos atstovai kokybiškai yra labai panašūs į kirčiuotos pozicijos reprezentantus.

Čia svarbu paminėti dar du dalykus: 1) trys skirtingo labializacijos laipsnio variantai yra būdingi apskritai visam šiaurės rytų vilniškių plotui. Iš dabar turimos medžiagos galima spręsti, kad skiriasi tik labializacijos intensyvumas – vienur dažnesnis gali būti *ã.*, kitur – *ɔ.*; 2) tie skirtingi labializacijos laipsniai, arba, kitaip tariant, besikaitaliojantys *e.*, *ę.* ir *a.*, *ã.*, *ɔ.* variantai, yra būdingi ir atskirų informantų kalbai. Visame plote išsiskiria tik Tverėčiaus–Dysnos–Vosiūnų arealas, kur nekirčiuota pozicija yra beveik visiškai siaura ir labializuota, čia variantų *e.*, *a.* beveik nepasitaiko¹¹.

§ 8. Schemiškai visą balsių inventorių ir jų kiekybinius, taip pat kokybinius bendrumus ir skirtumus galima pavaizduoti skiriant visą šiaurės vilniškių plotą į keturis arealus¹².

1) Mielagėnų arealas¹³

Kirčiuota pozicija			Nekirčiuota pozicija	
Ilgieji	Pusilgiai	Trumpieji	Pusilgiai	Trumpieji
<i>i.</i> <i>u.</i>	<i>i.</i> <i>u.</i>	<i>i</i> ^{-MŽ} <i>u</i> ^{-MŽ}	<i>i.</i> <i>u.</i>	<i>i</i> <i>u</i>
<i>ie</i>^{+d,g,k,t,ž/-} <i>uo</i>	<i>ie</i> ^{+SK} <i>uo</i> ^{+SK}		<i>ie</i>^{+d,g,k,t,ž/-} <i>uo</i>	
<i>e</i>·(<i>ę</i>) <i>a</i>·(<i>ã</i>, <i>ɔ</i>)	<i>e.</i> <i>a.</i>	<i>a</i>	<i>e.</i> (<i>ę</i>) <i>a.</i> (<i>ã</i>, <i>ɔ</i>)	<i>a</i>

¹¹ Kaip ir balsių *i.*, *u* atveju, visur čia reikia kalbėti apie fakultatyvią kaitą, fakultatyvius variantus.

¹² Schemoje vartojami tokie simboliai: + reiškia požymio buvimą, – reiškia nebuvimą. *MŽ* reiškia morfologiškai žymėtas, *SK* – skoliniuose. Skliaustuose nurodomas nepagrindinis variantas.

¹³ Arealų pavadinimai sąlygiški, pasirinkti didesnių gyvenviečių ar kaimų pavadinimai.

2) Tverečiaus–Dysnos–Vosiūnų arealas

Kirčiuota pozicija			Nekirčiuota pozicija	
Ilgieji	Pusilgiai	Trumpieji	Pusilgiai	Trumpieji
<i>i</i> <i>u</i>	<i>i.</i> <i>u.</i>	<i>i</i> ^{-MŽ} <i>u</i> ^{-MŽ}	<i>i.</i> <i>u.</i>	<i>i</i> <i>u</i>
<i>ie</i> ^{-d,g,k,t,ž/-} <i>uo</i>	<i>ie.</i> ^{+SK} <i>uo.</i> ^{+SK}		<i>ie</i> ^{-d,g,k,t,ž/-} <i>uo</i>	
<i>ę</i> <i>ɔ, ą</i>				
	<i>e.</i> <i>a.</i>	<i>a</i>	<i>ę., e.</i> <i>ɔ., ą.</i>	<i>a</i>

3) Ceikinių–Reškutėnų–Kretuonų–Palūšės–Vidiškių–Daugėliškio arealas

Kirčiuota pozicija			Nekirčiuota pozicija	
Ilgieji	Pusilgiai	Trumpieji	Pusilgiai	Trumpieji
<i>i</i> <i>u</i>	<i>i.</i> <i>u.</i>	<i>i</i> ^{+MŽ} <i>u</i> ^{+MŽ}	<i>i.</i> <i>u.</i>	<i>i</i> <i>u</i>
<i>ie</i> ^{+d,g,k,t,ž/-} <i>uo</i>	<i>ie.</i> ^{+SK} <i>uo.</i> ^{+SK}		<i>ie</i> ^{+d,g,k,t,ž/-} <i>uo</i>	
<i>ę, e</i> <i>ɔ, ą, a</i>				
	<i>e.</i> <i>a.</i>	<i>a</i>	<i>e., ę.</i> <i>a., ą., ɔ.</i>	<i>a</i>

4) Paringio–Šiulėnų–Kačergiškės–Mažėnų–Rimšės–Dūkšto–Grybėnų–Kazitiškio arealas

Kirčiuota pozicija			Nekirčiuota pozicija	
Ilgieji	Pusilgiai	Trumpieji	Pusilgiai	Trumpieji
<i>i</i> <i>u</i>	<i>i.</i> <i>u.</i>	<i>i</i> ^{+MŽ} <i>u</i> ^{+MŽ}	<i>i.</i> <i>u.</i>	<i>i</i> <i>u</i>
<i>ie</i> ^{-d,g,k,t,ž/-} <i>uo</i>	<i>ie.</i> ^{+SK} <i>uo.</i> ^{+SK}		<i>ie</i> ^{-d,g,k,t,ž/-} <i>uo</i>	
<i>ę, e</i> <i>ɔ, ą, a</i>				
	<i>e.</i> <i>a.</i>	<i>a</i>	<i>e., ę.</i> <i>a., ą., ɔ.</i>	<i>a</i>

Iš viso ploto išsiskiria Mielagėnų arealas, turintis kitokią ilgųjų kirčiuotų balsių sistemą. Likusiame plote skirtumai iš esmės yra tik distribuciniai, ir be didesnės analizės matyti, kad balsių inventorius yra toks pat. Galima spėti, kad ir esminių fonologinių skirtumų čia nelabai bus, tačiau tokią prielaidą pagrįsti gali tik išsami analizė.

§ 9. Konsonantizmas. Nors klasifikuojant tarmes konsonantizmu nesiremiama (plg. Girdenis, Zinkevičius 1966, 139–145), bet galima paminėti dvi dialektologinėje literatūroje dažniausiai pasitaikančias šiaurės rytų vilniškių konsonantizmo ypatybes – dzūkavimą ir (tradiciskai) vadinamąjį „priebalsių kietinimą“. Tai iš tikrųjų yra ryškiausios ir lengviausiai pastebimos konsonantizmo sistemos ypatybės.

Dėl abiejų ypatybių galima pasakyti tiek. Dzūkuojama visame šiaurės rytų vilniškių plote, tačiau ne visur vienodai. Pagal šią ypatybę šiaurės rytų vilniškių plotas skyla į du arealus. Pietryčių dalyje (Tverečius, Dysna, Vosiūnai, Didžiasalis, Mielagėnai, Kančioginas, Ceikiniai; be to, Žydėliai, Zablatiškė, Melnikai, Didžiasalis (šie keturi Palūšės parapijos)) dzūkuojama pagal abi ypatybes: 1) *c, dz* /– V^i ir 2) $\hat{c}, \hat{d}\hat{z}$ /– V^u , pvz.: *bú·c̄, draužù, pīrci., suc̄.nus, šuñžie.* (Ceikiniai); *vaz̄i.na., žiēdai, kici, gaž̄i.nsi,* (Žydėliai); *ciek, žvie·mē.tu.* (Melnikai); *vaz̄i.ndav̄a., pasgaž̄i.n̄.* (Kančioginas). Kitoje ploto dalyje dzūkuojama pagal pirmąją ypatybę, bet ne visur vienodai intensyviai.

Pagal „priebalsių kietinimą“ šiaurės rytų vilniškiai vėl skyla į du arealus: pasak tradicinės formulotės, vienoje kalbamo ploto dalyje „kietinami“ priebalsiai *l, r, s*, kitoje – be šių, dar ir priebalsiai *t, d, n, m*. Kitaip tariant, abu arealai skiriasi požymiu $\pm t, d, n, m / V^i$. Įdomus faktas, kad požymio $\pm t, d, n, m / V^i$ riba maždaug sutampa su požymio $\pm ie / - d, g, k, t, ž$ riba. Antrasis arealas, kuriam būdingas požymis $+ t, d, n, m / V^i$, apima juostą maždaug palei Tverečiaus, Šiūlėnų, Kačergiškės, Mažėnų, Rimšės, Grybėnų liniją¹⁴.

¹⁴ Iš darbų, kur „priebalsių kietinimas“ (naujesniuose darbuose vartojamas tikslesnis terminas *priebalsių neminkštinimas*, plg. Urbanavičienė 2000, 125–131) nagrinėjamas šiaurės rytų vilniškių plote, galima susidaryti beveik vienareikšmę nuomonę, kad kalbamas reiškinys yra vienodos prigimties, skiriasi tik „kietinamų“ priebalsių skaičius. Apie tikslesnę chronologiją nelabai linkstama kalbėti. Leisitis į smulkia „kietinimo“ analizę nėra šio rašinio tikslas. Galima tik priminti, kad „kietųjų“ junginių su priebalsiais *l, r, s* raidą, fonologiškai žiūrint, galima laikyti neutralizacijos reiškiniu (išsamiau žr. Kardelis 2003a, 107–113). Be to, remiantis užrašyta medžiaga galima atsargiai kelti hipotezę, kad priebalsių *l, r, s* ir *t, d, n, m* „kietinimas“ iš tikrųjų gali būti skirtingos prigimties reiškinys. Sinchroniniai junginiai su priebalsiais *l, r, s* yra fonologinio proceso – neutralizacijos rezultatas, kitaip tariant, fonologinės prigimties reiškinys. Priebalsių *t, d, n, m* neminkštinimas prieš V^i tipo vokalizmą greičiausiai yra archajiškas fonetinės prigimties reiškinys. Pamato kelti tokią hipotezę, atrodo, yra. Sprendžiant iš klausos, balsis po priebalsių *l, r, s* ir *t, d, n, m* yra tartum kiek kitokios kokybės. Tačiau svarbiau yra tai, kad priebalsių *t, d, n, m* kietinimo areale gali būti formų *ké·la.*, bet tartum nepasitaiko formų, pvz., **á·uda.* „audė“, yra *té·vas*, bet nėra kaitos **ta·vé·li.s*. Pagal bendrą kirčiuotos ir nekirčiuotos pozicijos kaitos modelį $KP \varepsilon \rightarrow NP a: plē·št \rightarrow pla·š̄i.kas, ré·ks \rightarrow ra·k̄aũ, sé·sk \rightarrow sa·d̄é·k$ tokio rezultato būtų galima laukti. Tačiau tai atskira problema, reikalaujanti išsamaus ir sisteminio visos konsonantizmo sistemos tyrimo.

Sinchroninė vokalizmo padėtis po priebalsių *l, r, s* plote nėra vienoda. Atsižvelgiant į kirčiuotą ir nekirčiuotą poziciją galima skirti tris vokalizmo distribucijos tipus.

Kirčiuotos ir nekirčiuotos pozicijos vokalizmo kaitos modeliai yra tokie: 1) *KP a' → NP a': plá·št → pla.šĭ.kas, rã·kĉ → ra.kãũ, sá·ž → sa.dė·k* (Mielagėnų arealas); tai nuosekliausias modelis ir kaita. Kiti du variantai: 2) *KP e' → NP a': plé·št → pla.šĭ.kas, rĕ·ks → ra.kãũ, sé·sk → sa.dė·k* ir 3) *plé·št → ple.šĭ.kas, rĕ·ks → re.kãũ, sé·sk → se.dė·k*. likusiame plote pasitaiko pramaišiu¹⁵.

Taigi svarbiausi šiaurės rytų vilniškių ploto konsonantizmo skirtumai yra $\pm t, d, n, m / V^i$ ir dzūkavimas.

§ 10. Galima teigti, kad šiaurės rytų vilniškių plotas skiriasi pagal tris vokalizmo požymius¹⁶.

1. Svarbiausias sisteminis skirtumas, kaip sakyta, yra požymis [KP] $\pm e', \text{ɔ}', e', a'$. Šiaurės rytų vilniškių plote egzistuoja dvi vokalizmo sistemos, kurios skiriasi būtent žemutinio ir aukštutinio pakilimo balsiais. Jas schemiškai galima pavaizduoti taip:

I sistema		II sistema	
<i>i'</i>	<i>u'</i>	<i>i'</i>	<i>u'</i>
<i>ie</i>	<i>uɔ</i>	<i>ie</i>	<i>uɔ</i>
<i>e'</i>	<i>ɔ'</i>	□	□
□	□	<i>e'</i>	<i>a'</i>

2. Antrasis požymis, pagal kurį plotas taip pat skyla į dvi dalis, yra [KP] *i', u' : i, u. : i, u* (^{+MŽ}) : [KP] *i', u' : i, u. / i, u* (^{-MŽ}). Kitaip tariant, viename areale kirčiuotoje pozicijoje yra tvirta trijų ilgumų sistema, kur kirčiuoti trumpieji balsiai negaliniuose skiemenyse yra aiškiai morfologiškai žymėti ir šiose pozicijose pusilgių balsių nebūna. Kitame areale pusilgiai ir trumpieji balsiai negaliniuose skiemenyse kirčiuotoje pozicijoje vartojami fakultatyviai, trumpieji balsiai nėra morfologiškai žymėti, nes gali būti tose pačiose pozicijose kaip ir pusilgiai balsiai. Pagal šį požymį postuluoti dvi skirtingas vokalizmo sistemas netinka, nes šis skirtumas yra distribucinis.

3. Trečiasis požymis, vėl dalijantis plotą į dvi dalis, yra [KP/NP] *ie ± / d, g, k, t, ž-*, jis taip pat yra tik distribucinis. Pagal šį požymį sistemoje balsių nepadaugėja, padaugėja tik pozicijų, kuriose jis vartojamas.

¹⁵ Chronologiškai trečiasis variantas greičiausiai yra antrinis, pritaikytas prie kirčiuotos pozicijos (plačiau žr. K a r d e l i s 2003a, 107–113).

¹⁶ Tokiam apibendrinimui iš esmės neprieštarauja ir J. Urbanavičienės straipsnyje pateikta medžiaga (žr. U r b a n a v i č i e n ė 2003, 123–136).

Nekirčiuotos pozicijos žemutinio ir vidutinio pakilimo balsių repertuaras gana margas: [NP] *e., a., ę., ą., ɔ.*, tačiau šios skirtingos balsių manifestacijos skiriamuoju požymiu laikyti negalima, nes ji būdinga visam šiaurės rytų vilniškių plotui, išskyrus arealą, kuris turi kirčiuotus ilguosius *e', a'*. Tą patį galima pasakyti ir apie nekirčiuotos pozicijos junginius [NP] *la., ra., sa., lɛ., rɛ., sɛ.*, pasiskirsčiusius taip, kaip nekirčiuoti žemutinio ir vidutinio pakilimo balsiai.

4. Pagal konsonantizmo požymius ryškiausias skirtumas, kurį galima laikyti sisteminiu, yra požymis $\pm$ priebalsių neminkštinimas prieš priešakinės eilės V^i tipo vokalizmą, *tɛ, dɛ, nɛ, mɛ / - V^i*. Pagal tai plotas skyla į du arealus.

Taip pat į du arealus plotas skyla ir pagal dzūkavimo ypatybę: *dz / - V^i* ir *ďž / - V^u*; viename areale yra abu požymiai, kitame – tik antrasis.

§ 11. Visa tai, kas pasakyta, galima apibendrinti taip.

1. Turint prieš akis tokią sinchroninę situaciją, ploto klasifikavimas į šnektas yra ne toks aktualus¹⁷. Svarbesni ir įdomesni čia yra kiti dalykai. Pirmiausiai į akis krinta bendra beveik visam plotui nekirčiuotos pozicijos žemutinio pakilimo balsių siaurėjimo ir labializacijos tendencija. Jos tikslas – naikinti žemutinį pakilimą, arba, kitaip tariant, pritaikyti nekirčiuotą poziciją prie kirčiuotos. Šios tendencijos atsiradimas dažniausiai aiškinama „paribio šnektų“ sąvoka ir kontaktais su slavų kalbomis. Yra iškelta įdomi B. Stundžios mintis apie paribio šnektų vokalizmo nestabilumą ir „tarmės prestižo“ praradimą (plg. Grumadienė, Stundžia 1990, 106). Šie faktoriai gali atlikti fakultatyvų vaidmenį, tačiau pagrindinė siaurėjimo ir labializacijos tendencijos susiformavimo priežastis greičiausiai yra vidinė. Aiškumo dėlei dar kartą galima nubraižyti vokalizmo schemą, kuri turėjo egzistuoti prieš siaurėjimo ir labializacijos tendencijos nekirčiuotoje pozicijoje atsiradimą¹⁸:

Kirčiuota pozicija			Nekirčiuota pozicija		
Ilgieji	Pusilgiai	Trumpieji	Ilgieji ¹⁹	Pusilgiai	Trumpieji
<i>i' u'</i>	<i>i. u.</i>	<i>i u</i>	– –	<i>i. u.</i>	<i>i u</i>
<i>ie uɔ</i>	<i>(ie.) (uɔ.)</i>		– –	<i>ie. uɔ.</i>	
<i>ę' ɔ'</i>			– –		
	<i>e. a.</i>	<i>a</i>		<i>e. a.</i>	<i>a</i>

¹⁷ Smulkesnei klasifikacijai dar reikia duomenų. Be to, kiekviena klasifikacija yra ir tam tikro susitarimo pagal atitinkamus principus reikalas.

¹⁸ Kad ji egzistavo, atskirai įrodinėti nereikia, tą rodo ir gretimos šnektos, ir pagaliau „yranti“ sinchroninė sistema.

¹⁹ Jie galimi tik prieš trumpą kirčiuotą galūnę.

Aiškliai matyti, kad sistema yra sudėtinga ir, svarbiausia, nesimetriška. Be to, kirčiuotą poziciją, neturinčią žemutinio pakilimo balsių, su nekirčiuotą sieja etimologinė kokybinė kaita: $e' : e$, $ɔ' : a$, plg.: *bé'ga : be.ǵó'jæ*, *bró'lis : bra.l̥i.kas*. Svarbiausias minėtos tendencijos atsiradimo motyvas, kaip buvo sakyta, buvo noras naikinti kirčiuotos ir nekirčiuotos pozicijos skirtumą. Nekerčiuota pozicija imama derinti prie kirčiuotosios keliant žemutinio pakilimo balsius į vidutinį pakilimą. Taip sistema paprastinama ir naikinama svarbesnės funkcijos neatliekanti $e' : e$, $ɔ' : a$ kaita. Tokią raidą, matyt, skatino dar vienas motyvas: jau esantys nekirčiuotos pozicijos *ie*, *uo* ir pusilgiai *ie.*, *uo.* skoliniuose. Trumpai tariant, sistema stengiasi lygiuotis į aukštesnio ir kintamojo pakilimo simetriją.

2. Sinchroninė situacija aiškiai rodo bendras visam plotui kitimo tendencijas. Bendrumai dar labiau išryškėja žiūrint diachroniškai: galima kelti hipotezę, kad visas šiaurės rytų vilniškių plotas palyginti neseniai bus turėjęs vienodą kokybinį vokalizmo sistemos pagrindą. Čia nereikia net kokių platesnių įrodinėjimų, pakanka pažiūrėti į Mielagėnų arealą²⁰. Nors sinchroniniai kiekybiniai santykiai yra sudėtingesni, galima spėti, kad ir kiekybinė vokalizmo sistema buvo vienoda visame plote. Čia aiški bendra nekirčiuoto ilgojo vokalizmo trumpinimo ir kirčiuoto trumpojo vokalizmo ilginimo tendencija²¹. Trumpai tariant, ir jau įvykę sisteminiai kitimai, ir dabar besiformuojantys, atrodo, labiau vienija, o ne skaldo šiaurės rytų vilniškių plotą.

3. Bene svarbiausia išvada, plaukianti iš šių sinchroninei situacijai skirtų pastabų, yra ta, kad greičiausiai čia susiduriame ne su šnektų divergencija ar konvergencija (skaidymusi ar panašėjimu). Šiaurės rytų vilniškių vokalizmo sinchroninis margumynas, ypač žemutinio ir vidurinio pakilimo balsių fakultatyvūs variantai, vartojami ir to paties informanto kalboje, pasiskirstę daugiau ar mažiau tolygiai po visą plotą, tiesiog rodo gyvą kitimų sinchroniją. Dabartinę situaciją vaizdžiai galima taip apibūdinti: prie šachmatų lentos sėdintis žaidėjas rengiasi paeiti, laiko pakėlęs figūrą, bet jos dar nepastatė²².

---

²⁰ Dar plg. pakraštines uteniškių šnektas, pvz., Linkmenų. Be to, įrodytas dalykas, kad balsių e' , a' siaurėjimas šiame plote yra gana vėlyvas. Tą patvirtina ir minėti svyravimai.

²¹ Nelengva patikėti, kad Mielagėnų, Tverečiaus, Dysnos, Vosiūnų arealo fakultatyvus kirčiuotų trumpųjų ir pusilgių balsių vartojimas rodytų atvirkščią – pusilgių balsių naikinimo – tendenciją. Plg. B. Jasiūnaitės ir B. Stundžios pastebėjimus dėl „nemotyvuoto“ pusilgumo uteniškių šnektose (Jasiūnaitė, Stundžia 1990, 29–35) ir jais paremtą B. Jasiūnaitės ir A. Girdenio straipsnio mintį dėl trijų ilgumų sistemos išsitvirtinimo (žr. Jasiūnaitė, Girdenis 1996, 188, išn. 20).

²² Šio taiklaus palyginimo, atsiradusio diskusijoje apie šiaurės rytų vilniškių vokalizmo situaciją, autorė – doc. R. Venckutė,

DIE MUNDART-DIFFERENZIERUNG IM NORDÖSTLICHEN „VILNAER“ MUNDARTEN

Zusammenfassung

Gegenstand des vorliegenden Aufsatzes ist die Mundart-Differenzierung im nordöstlichen Teil des ostaukštaitischen Dialektgebiets ('vilniškių tarmės'). Dabei wird versucht, mit der inzwischen etablierten Ansicht zu diskutieren, wonach dieses Dialektgebiet sehr zersplittert sei und sich durch eine große Zahl an Mundarten auszeichne. Auf der Grundlage der Vokaldistribution, ihrer Übereinstimmungen und Unterschiede soll hier die These begründet werden, daß die bereits erfolgten wie auch die zur Zeit stattfindenden strukturellen Veränderungen dieses Gebiet offensichtlich eher einen als teilen. Der wichtigste Schluß besteht darin, dass wir es eher nicht mit einer Divergenz oder Konvergenz (Teilung oder Annäherung) zu tun haben. Vielmehr deutet der synchrone Variationsreichtum des Vokalismus – vor allem die fakultativen Varianten der Vokale niedriger und mittlerer Hebung – in diesem Dialektgebiet, welcher auch in der Rede ein und derselben Informanten zutage tritt, dass diese Variation mehr oder minder gleichmäßig über das gesamte Territorium verbreitet ist. Dies spiegelt unmittelbar die heutige, lebendige synchrone Schichtung der Veränderungen wider.

LITERATŪRA

- Girdenis A., Z. Zinkevičius, 1966, Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos, – Kalbotyra, XIV, 139–147.
- Grumadienė L., B. Stundžia, 1990, Konferencija „Periferinės lietuvių kalbos tarmės ir jų ryšiai su slavų kalbomis“, – Lituanistica, II, 105–108.
- Jasiūnaitė B., A. Girdenis, Trys rytų aukštaičių uteniškių fonologiniai ilgumai, – Baltistica, XXXI (2), 181–199.
- Kardelis V., 2003, Šiaurės rytų vilniškiai. Fonologinės pastabos, – Baltistica, XXXVII (1), 79–85.
- Kardelis V., 2003a, Dėl junginių *la*, *le* raidos šiaurės rytų vilniškių šnektose, – Baltistica, XXXVII (1), 107–113.
- Markevičius V., 2003, K. Sirvydo „Punktų sakymų“ I dalies tarminės ypatybės ir jų santykis su dabartinėmis rytų aukštaičių tarmėmis, – Baltistica, XXXVII (2), 223–228.
- Urbanavičienė J., 2000, Vilniškių tarmės rytinių pakraščių tarminė diferenciacija, – Kalbotyra, XLVIII (1)–XLIX (1), 123–136.